

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ОХОРОНИ ЗЕМЕЛЬ В УКРАЇНІ

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Основні положення про охорону земель в Україні регламентуються Земельним кодексом України, Законом України «Про охорону земель», постановами Кабінету Міністрів України та іншими нормативно-правовими актами. Відповідно до Земельного кодексу України завдання охорони земель — забезпечити збереження та відтворення земельних ресурсів, екологічної цінності природних і набутих якостей земель. Охорона ґрунтів є головною складовою охорони земель. У національній доповіді «Про стан родючості ґрунтів України» відзначено, що основна визначальна властивість ґрунтів — родючість — є об'єктом важливого охоронного значення.

Проте законодавчо регламентована система заходів щодо охорони земель при здійсненні земельної реформи в практичному аспекті реалізується явно недостатньо: не виконуються науково-обґрунтовані принципи раціонального землекористування, не проводяться роботи щодо захисту земель від несприятливих природних і техногенних геологічних процесів; не проводяться роботи по відтворенню родючості ґрунтів, їх вапнуванню та гіпсуванню. Зате масштабно здійснюється вилучення продуктивних сільськогосподарських угідь для несільськогосподарських потреб. А витрати на здійснення природоохоронних заходів мізерні — становлять лише 0,5 % ВВП, тоді як у країнах Східної Європи — 1-4 % ВВП [1].

Україна не має достатніх наукових напрацювань з охорони земель і в т.ч. ґрунтів. Тому порушена проблема є досить актуальною.

Ольга ДОРОШ,

кандидат економічних наук, доцент,
декан факультету землевпорядкування
Національного університету біоресурсів
і природокористування України

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ПУБЛІКАЦІЙ

Законодавче, нормативно-правове, методичне, технологічне, освітнє і фінансове забезпечення охорони земель і ґрунтів висвітлюється у публікаціях таких вітчизняних вчених як: С.А. Балюка, С.Ю. Булигіна, М.О. Горіна, Д.С. Добряка, О.П. Канаша, В.В. Медведєва, Л.Я. Новаковського, О.Г. Тарарика, Д.Г. Тихоненка, А.М. Третьяка, О.І. Фурдичка та ін. Цікавими з погляду новаторських ідей є праці російських вчених Г.В. Добровольського, Л.О. Карпачевського, Є.Д. Нікітіна, В.О. Таргульяна, А.П. Сизова, І.І. Судніціна, В.М. Кудеярова, О.М. Геннадієва, І.А. Крупенікова. У їхніх публікаціях аналізуються різні напрямки законодавчого трактування проблеми охорони земель і ґрунтів та її практичного вирішення. Акцентується увага на те, що ніякими економічними і соціальними негараздами втрата земельних ресурсів держави не може бути виправдана [2].

Метою статті є пошуки методологічних критеріїв щодо системи заходів з охорони земель та відтворення родючості ґрунтів на ієрархічних рівнях «територія — ландшафт — земельна ділянка — ґрунтовий покрив».

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Упродовж останніх десятиліть в країні домінувала незбалансована дефіцитна система землеробства, яка була викликана насамперед зміною соціально-економічного устрою в державі, ігноруванням екологічних законів і правил природокористування та недосконалим нормативно-правовим забезпеченням у сфері охорони земель. Це спричинило:

- високий економічно та екологічно необґрунтований рівень сільськогосподарського освоєння території;
- інтенсивний розвиток ґрунтово-деградаційних процесів;
- низький рівень впровадження сучасних агротехнологій та наукового і матеріального забезпечення;
- небезпечні стихійні явища (посухи, підтоплення, зсуви, селі, техногенні забруднення);
- низький відсоток земель природно-заповідного, лісового та іншого природоохоронного, рекреаційного, оздоровчого та історико-культурного призначення;
- недостатній розвиток екологічної інфраструктури і моніторингу ґрунтового покриву;
- відсутність науково обґрунтованого формування нових типів землекористування за результатами земельної реформи та нестабільність агроформувань організованих шляхом оренди земельних паїв;
- відсутність дієвих механізмів контролю за підтриманням і відтворенням родючості ґрунтів;
- втручання інших галузей економіки у сільськогосподарську галузь з порушенням земельного законодавства.

Усе це знижує авторитет нашої держави на шляху до Європейського Союзу, де головною вимогою екологічної політики є створення механізмів інтегрованого управління природними ресурсами на екосистемній основі за участю всіх зацікавлених сторін.

Цілком очевидно, що реалізація заходів щодо охорони земель в Україні має базуватися на науково-обґрунтованих методологічних засадах їх просторового розвитку. Для цього насамперед треба запровадити порядок охорони земель у відповідній ієрархічній послідовності: територія — ландшафт — земельна ділянка — ґрунтовий покрив. Така послідовність дій сприятиме раціональному землекористуванню, охороні земель, довкілля і ландшафтів.

Планування і реалізація складного комплексу заходів з охорони земель вимагає наукового обґрунтування понять територіально-просторової організації

земельних ресурсів і відповідно розвитку земельних відносин в державі.

Система оптимального природокористування певної території (ландшафту чи агроландшафту), що обмежена державними кордонами, адміністративними чи природними межами, визначається ступенем та характером диференціації природного середовища, її регіональними і локальними відмінностями. Особливого застереження потребують землекористування інтенсивного використання земель з особливими ґрунтовими, геоморфологічними і гідрологічними умовами.

Охорону земель потрібно розглядати на таких рівнях: загальнодержавному (сюди входять усі природно-сільськогосподарські зони території держави), зональному (окрема природно-сільськогосподарська зона), регіональному (окрема природно-сільськогосподарська провінція) і локальному (природно-сільськогосподарський район і мікрорайон). Для кожного з цих рівнів можна запропонувати рангований набір диференційованих заходів з охорони земель і ґрунтів.

У комплексі заходів загальнодержавного і регіонального рівнів потрібно:

- посилити правовий захист земель і ґрунтів при різних формах власності на основі законодавчих і нормативних актів;
- розробити в масштабі держави єдиний підхід щодо встановлення допустимих рівнів деградації земель і ґрунтів, створення універсального паспорту якості ґрунтів земельних ділянок;
- запровадити в практику землеробства науково-обґрунтовані основи зонально-регіональної спеціалізації сільськогосподарського виробництва з урахуванням ресурсного і біокліматичного потенціалу регіонів, особливостей рельєфу та ґрунтово-екологічних факторів;
- провести на спеціально виділених полігонах апробацію гармонізованих норм зміни властивостей ґрунтів з урахуванням природних і господарських особливостей розвитку регіонів;
- розробити науково-обґрунтовані концепції з екологічного нормування довкілля;
- встановити в межах провінцій порядок віднесення ґрунтів до категорії рідкісних, або тих, що знаходяться під загрозою зникнення, визначити порядок встановлення режимів використання земельних ділянок з такими ґрунтами, запровадити ведення Червоної Книги ґрунтів України і кадастру еталонних видів ґрунтів;
- провести ґрунтозахисні заходи, беручи за основу схеми землеустрою, які б визначали оптимальну структуру земельних угідь на основі агроресурсного потенціалу ґрунтів або земель.

Система ґрунтозахисних заходів в межах природно-сільськогосподарського району охоплює:

1. Захист від прямого руйнування і знищення ґрунтів, а саме:

- а) обмеження та заборона відкритих розробок корисних копалин;*
- б) максимальне використання для промислових та інших об'єктів раніше виділених територій і ділянок;*
- в) встановлення об'єктивних цін на землі, що відводяться під будівництво, розміщення доріг, водосховищ тощо;*
- г) своєчасне проведення рекультивації порушених земель у повному об'ємі.*

2. Захист і відновлення освоєних ґрунтів від стійко виражених у часі деградаційних явищ, а саме:

- а) захист від водної ерозії і дефляції;*
- б) попередження і відновлення ґрунтів від різних видів забруднення (хімічного, радіологічного і біологічного);*
- в) підтримання біорізноманіття і збереження повноцінної біоти ґрунтів;*
- г) попередження деградації ґрунтів від нераціонально проведених меліорацій;*
- д) регулювання фізичного стану ґрунтів шляхом попередження переущільнення і обезструктурування;*
- е) біологізація ґрунтів і відтворення біологічної складової відтворення родючості ґрунтів шляхом внесення органічних добрив і травосіяння;*
- ж) тимчасове виведення деградованих земель із активного сільськогосподарського використання.*

3. Збереження і відновлення природних (цілинних) ґрунтів

як незамінного компонента біосфери в межах одного або декількох природно-сільськогосподарських районів шляхом повного дотримання правових вимог охорони ґрунтів територій з особливим статусом охорони, резервування рідких і еталонних цілинних ґрунтів з метою обмеження або виведення їх з господарського освоєння, дотримання особливого режиму використання і охорони високобіотичних і цінних ґрунтів, організації нових ґрунтових (в державі їх катастрофічно мало) заказників, заповідників, пам'яток природи.

В Україні потрібно розробити Національну програму, спрямовану на підняття рівня обізнаності суспільства в тих екологічних функціях, які виконують ґрунти в житті людини і біосфери в цілому, пропагувати в засобах масової інформації знання і досвід як вітчизняний, так і зарубіжний у сфері ґрунтозахисного землекористування.

Охорона ґрунтів — справа не тільки державних органів, парламентарів, практиків, науковців, а й усіх тих, хто в процесі трудової діяльності чи дозвілля має контакт з довкіллям. Бо як зазначено у проекті Ринкової Ґрунтової Директиви Європарламенту і Ради Європи (Брюссель,), ґрунт є невідновлювальним ресурсом. Період його деградації є дуже швидким, а процес відновлення надзвичайно повільним та витратним. Маючи намір увійти в євроінтеграційні процеси різних сфер охорони природного середовища, в тому числі ґрунтів і земель, для України є актуальним подальша адаптація національного законодавства до стандартів, регламентів, методичних положень та інших нормативних документів щодо раціонального використання і охорони ґрунтів.

Як зазначають вітчизняні вчені, виходячи з понять і визначень у сфері ґрунтознавства в країнах Європи та в Україні, є певна відмінність в науково-методичних підходах до охорони ґрунтів. Так, у країнах Євросоюзу відсутнє поняття «родючість ґрунтів», а вживається термін «продуктивність ґрунтів». Не вживається також термін «гумус», а натомість використовується поняття «органічна речовина ґрунту». Зате в Україні не надається увага такому деградаційному процесові як «накриття ґрунту» і «втрата біологічного різноманіття ґрунтів» [3].

«Накриття ґрунту» є різновидом деградації із-за постійного накриття ґрунту непроникиними матеріалами, який характерний для сільськогосподарських земель. Щодо терміну «втрата біологічного різноманіття», то це надзвичайно загрозливий деградаційний процес, який в міру його наростання негативно впливає на всі екологічні функції ґрунту.

Тому в Україні потрібно відповідально поставитися до цього напряму наукових досліджень, який має посісти провідне місце у проведенні ґрунтового моніторингу і бути адаптованим до Ґрунтової Директиви.

Інформаційною основою для прийняття заходів з охорони земель є моніторингові спостереження як попередній етап охорони земель. Згідно із Земельним кодексом України моніторинг земель є складовою державної системи моніторингу довкілля. 20 серпня 1993 року Кабінет Міністрів України прийняв постанову № 661 «Про затвердження положення про моніторинг земель». У подальшому базові положення моніторингу земель і ґрунтів були викладені в ст. 54 Закону України «Про охорону земель». Пріоритетним завданням моніторингу земель і ґрунтів є своєчасне виявлення зміни стану земель та властивостей ґрунтів, оцінки здійснення заходів щодо охорони земель, збереження та відтворення родючості ґрунтів, попере-

дження впливу негативних процесів і ліквідації наслідків цього впливу [4].

Дуже доречним був наказ Мінагрополітики України за № 440/71 від 18.07.2008 р. «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо оптимального співвідношення сільськогосподарських культур у сівозмінах різних ґрунтово-кліматичних зон України». Адже найкращим і найменш затратним засобом охорони ґрунтів і підвищення їх родючості є запровадження системи сівозмін, яка забезпечує максимальну відповідність вимог сільськогосподарських культур до умов природного середовища, захист від водної і вітрової ерозії та інших несприятливих дій. Особливо ефективною за наявності еродованих земель є ґрунтозахисна сівозіміна, де не менше трьох років мають розміщатися багаторічні трави. Наукові принципи запровадження сівозмін передбачають правильний підбір попередників та оптимальне поєднання одновидових культур із дотриманням допустимої періодичності їх повернення в одне й те ж поле. За такої побудови сівозміни насамперед виконують основні біологічні функції — максимально можливого підтримання біорізноманіття ґрунтів агроценозів, що дає можливість максимально зменшити обсяги застосування хімічних засобів захисту рослин. Отже, збалансована сівозіміна кардинально вирішує проблему оздоровлення ґрунту, забезпечує знешкодження фітопатогенів, шкідників і бур'янів. Ігнорування багатопільних сівозмін за останні 20 років і впровадження дво-три пільних, переважання сівозміни зерновими культурами, соняшником, ріпаком в погоні за швидким прибутком є недопустимою антиекологічною дією проти закорів землеробства.

Якщо науково-обґрунтовано скласти чергування сільськогосподарських культур у сівозміні, то цінність кожної з них, як попередника, має вплив на агрофізичні, агрохімічні й біологічні властивості ґрунту. Ефект найкращих попередників обумовлений передусім явищем накопичення в ґрунті живої речовини (за В.І. Вернадським), тобто достатнім рівнем біорізноманіття.

Проте аналіз структури посівних площ сільськогосподарських культур за останні десятиріччя свідчить про суттєві порушення екологічних законів і правил в землекористуванні. У структурі посівних площ значні площі займають просапні культури, які при недотриманні умов контурно-меліоративної організації території є головним чинником розвитку ерозійних процесів.

За останні роки до 25 % посівної площі було введено під посіви соняшнику. Це означає, що соняшник розміщується на полях через 3–4 роки, замість наукових рекомендацій — не раніше 7 років. Насиченість посівних площ соняшником, наприклад, для степової зони країни, не має перевищувати 12 %. Соняшник — ґрунтовиснажуюча культура і в

разі ігнорування технологіями відтворення родючості ґрунтів це невідворотно призведе до їх прискореної деградації. Загальний відсоток посівних площ під соняшником і ріпаком з 11,4 % у 2000 р. зріс до 28,2 % у 2011 році. Така безгосподарність безкарно здійснюється сільськогосподарськими товаровиробниками на 4,2 млн га орних земель держави [5].

Таким чином, органами виконавчої влади та місцевого самоврядування ігнорується стаття 14 Конституції України щодо контролю за використанням та охороною земель, за якою: «Земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави». Без дієвої участі держави вирішення проблеми охорони земель є неможливим. Адже держава володіє досить вагомим джерелом фінансування для цих потреб — це кошти земельного податку, кошти на відшкодування втрат сільськогосподарського і лісгосподарського виробництва. Щорічні надходження від земельного податку сягають 4 млрд гривень.

Тому в умовах підготовки і становлення ринкових земельних відносин охорона ґрунтів України набуває особливої актуальності.

З метою здійснення контролю за динамікою родючості ґрунтів в Україні систематично (раз у 5 років) проводиться їх агрохімічне обстеження, з видачею агрохімічних паспортів, в яких фіксується початкові та поточні рівні забезпечення поживними речовинами ґрунтів і рівні їх забруднення. У зв'язку з цим напрошується запитання: де і хто централізовано накопичує цей вид інформації, який контроль за цим процесом?

Уже проведено 9 турів обстеження. Роботи по отриманню даних агрохімічної паспортизації земель мають вестись і далі в процесі регулювання земельних відносин при передачі у власність або наданні в корис-

тування земельної ділянки, зміні власника земельної ділянки або землекористувача, проведенні грошової оцінки земель, визначенні розмірів плати на землю, здійсненні контролю за станом родючості ґрунтів.

Існуюча паспортизація земель стосується лише певного набору агрохімічних показників орного шару ґрунтів, залишаючи поза увагою процеси і властивості ґрунтів, які притаманні більш глибоким горизонтам профілю ґрунту, що встановлюються і документуються при ґрунтових обстеженнях. А саме вони, як правило, безпосередньо впливають на використання земель, їх охорону, оцінку. При такій формі агрохімічного паспорту відсутні кількісні показники за ступенем еродованості, оглеєння, засолення, солонцюватості, осолоділості, потужності профілю і його окремих горизонтів, що не дає повної інформації для об'єктивного вирішення проблеми використання та охорони земель.

Згідно з існуючими нормативами агрохімічна паспортизація орних земель здійснюється через кожні 5 років, а сіножатей, пасовищ і багаторічних насаджень — через кожні 5-10 років. У технологічно високорозвинутих країнах (США, Франція, Англія, Німеччина та ін.) експрес-інформація з агрохімічного стану ґрунтів видається щорічно. Тому згідно з Ґрунтовою Директивою роботи з агрохімічної паспортизації мають виконуватися із залученням ГІС=GPS технологій, агрохімічними лабораторіями з сучасним обладнанням, які здатні надавати землекористувачам відповідну інформацію та рекомендації в короткі терміни — в межах 2-4 тижнів.

Завдяки роботам Л.М. Гумільова досліджено етносферні функції ґрунтів, які суттєво впливають на життя етносів, формують їх залежність від природи. Виходячи з його логіки, формування української нації, перш за все, варто ототожнювати з чорноземом, який з унікальними властивостями й універсальною придатністю для вирощування сільськогосподарських культур, безумовно, мав визначальний вплив на формування традиційних сільськогосподарських пріоритетів, побуту, життєвого устрою українського народу [6].

На жаль, чорнозем у сучасних умовах зазнає найбільшої шкоди від антропогенного впливу. В.В. Докучаєв застерігав: «Все проїмо: золото, нафту, газ.

Залишиться одне: «цар ґрунтів — чорнозем». Він порівнював чорнозем з арабським скакуном, якого при невмілому використанні можна загнати до стану «клячі». Нинішній стан українських чорноземів оцінюється як критичний, всюди спостерігається від'ємний баланс гумусу, лише частково в зонах Лісостепу і Степу є певні позитивні результати.

ВИСНОВКИ

Система заходів з охорони земель реалізується недостатньо, а витрати на здійснення природоохоронних заходів становлять лише 0,5% ВВП. Реалізація заходів щодо охорони земель має базуватися на науково-обґрунтованих методологічних заходах їх просторового розвитку у відповідній ієрархічній послідовності: територія — ландшафт — земельна ділянка — ґрунтовий покрив.

Запропоновано ранговий набір диференційованих заходів з охорони земель, у т.ч. ґрунтів, на загальнодержавному, регіональному і локальному рівнях. Для цього інформаційною основою мають бути моніторингові спостереження, пріоритетним завданням яких є своєчасне виявлення змін стану земель та властивостей ґрунтів. Найменш затратним засобом охорони ґрунтів є запровадження системи сівозмін, в якій правильний підбір попередників та оптимальне поєднання сільськогосподарських культур з дотриманням допустимої періодичності їх повернення в одне й те ж поле гарантує вирішення проблеми оздоровлення ґрунтів і забезпечує знешкодження фітопатогенів, шкідників і бур'янів.

Потребує удосконалення існуюча паспортизація земель шляхом доповнення її кількісними показниками за ступенем еродованості, оглеєння, засолення, солонцюватості, осолоділості, потужності профілю і його окремих горизонтів, без яких неможливо об'єктивно передбачити заходи щодо ефективного використання та охорони земель.

Література

1. Фурдичко О.І. Сталий розвиток сільських територій на засадах еколого-безпечного агропромислового виробництва // Вісник аграрної науки. — 2011. — № 3. — С. 5-8.
2. Стецюк М.П., Процевська С.В., Осипчук С.О. Основні напрями регулювання охорони земель в Україні // Землеустрій і кадастр. — 2005. — № 2. — С. 74-82.
3. Тарарико О.Г., Греков В.О., Панасенко В.М. Охорона та відновлення деградованих ґрунтів відповідно проекту Ґрунтової Директиви Євросоюзу // Вісник аграрної науки. — 2011. — № 5. — С. 9-13.
4. Медведев В.В. Моніторинг почв України. Концепція. Предварительные результаты. Задачи. — Харьков: Антикава, 2002. — 428 с.
5. Земельні відносини в Україні: 36. інформ.-аналіт. матеріали (1991-2010 роки) / В.П. Горбулін, Л.Д. Греков, А.Д. Юрченко [та ін.]; за заг. ред. В.П. Горбуліна. — Вид. 2-ге, переробл. і допов. — К.: Істина, 2010. — 136 с.
6. Гумилев Л.Н. Этногенез и Биосфера Земли. — Л.: Гидрометиздат, 1990. — 520 с.